

"אפשר לעוף גם בלי כנפים"¹ תרומתה של מציאות מדומינת ליצירת חיים בעלי משמעות בקרב נשים זקנות בספרי ילדים

גילה דנינו-יונה

מטרות המחקר: לבחון כיצד מוצגות בספרי ילדים נשים זקנות שאינן סבתות, החיות בסולגנות או באופן מבודד בשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים ומצויות מעבר למרחב הביקורתי של החברה; כיצד הן מחוללות שינוי בדפוס חייהן, נוטשות את העקרונות המארגנים התרבותיים-חברתיים המקובלים, כדי להתגבר על מציאות חייהן הקשה באמצעות מציאות מדומינת.

שיטה: מבחינה מתודולוגית המחקר מבוסס על קריאה ביקורתית-פרשנית המבוססת על ביקורת הספרות המודרנית וכן על תאוריות לניתוח חזותי. המחקר דן בחמישה ספרי ילדים שבהם הדמות המרכזית היא אישה זקנה.

תוצאות: כל חמש הנשים חוות במציאות הריאלית של חייהן קושי ומצוקה המניעים אותן לחפש דרך להיחלץ ממצבן. הקשיים כוללים בדידות, אובדן, ניכור משפחתי וחברתי, החמצת החיים ודיכאון. כולן בוחרות בדרך ייחודית ומעוררת השתאות לחולל מהלך פלאי שיחלץ אותן מהקושי ויעניק לחייהן משמעות. נראותן של הנשים באיור מלווה בסימבוליקה ויזואלית שבה מוטיבים משותפים המתכתבים עם תוכן הסיפור באופנים שונים.

סיכום ומסקנות: הבדידות והבידוד החברתי והגיאוגרפי אפשרו לנשים הזקנות למרוד ולנוע בין מציאויות באמצעות חפצים המקבלים איכות מאגית. המעבר למציאות מדומינת ופנטסטית מאפשר להן לחוות חיים בעלי משמעות, העצמה והגשמה.

מילות מפתח: מגדר וזיקנה, ספרות ילדים, גרוטרנסנדנטליות, סולגנות, קריאה ביקורתית-פרשנית, מציאות מדומינת.

מבוא

בספרות הילדים בכלל מטושטשת האבחנה בין סבתאות לזיקנה והמחקר בתחום מועט, ובאופן מיוחד הדבר מודגש בספרות הילדים לגיל של טרום הקריאה,² שבהם עוסק מחקר זה. הצגת נשים זקנות שהן סבתות היא תופעה רווחת ועיקר ההתייחסות אליהן היא מהפרספקטיבה של תפקידן במערך המשפחתי ומהתפיסה השמרנית-מסורתית לגבי התפקיד החברתי המצופה מנשים זקנות, ואכן ספרים רבים עוסקים בקשר של הסבתות עם הנכדים (ברוך, 2008). חזן (1984) טוען, כי התנהגויות רבות הקשורות בתפקוד הסבים והסבתות הן מאולצות ונובעות מהרצון של זקנים וזקנות לשמור על קשר משפחתי ומהציפייה החברתית שבאמצעות הענקת שירותי סבתאות וסבאות יישמר הקשר המשפחתי. טענה זו מעלה את השאלה, כיצד מתנהגות נשים זקנות שאינן סבתות, שהאילוץ שמציין חזן (שם) אינו חל עליהן?

מספר ספרי הילדים שבהם יש נשים זקנות שאינן סבתות הוא מצומצם. מאמר זה, המבקש להאיר את התופעה, מתמקד בהן כדי לחדד את היחס לנשים בשל גילן, בלי קשר לתפקידן החברתי. המיתוס בספרות העממית, בספרות הילדים ובשיח הציבורי ביחס לנשים זקנות שאינן סבתות הוא שהן מפחידות, רעות, מוזרות ומכשפות (אפלפלד, 2017; משיח, 1993). מיתוס זה נובע מהאיום שהן כביכול מציבות על הסדר החברתי ההטרו-נורמטיבי, בשל מצבן המשפחתי. נשים אלה בחרו או נאלצו לחיות שלא על פי הנורמות, בין שהן רווקות ובין שנישאו ולא ילדו. כולן יחד מכונסות בשיח החברתי לקטגוריה רחבה ולא לגיטימית של זקנות המתויגות באופן שלילי, בניגוד לזקנות שהן סבתות המתויגות באופן חיובי כחמות, אוהבות וטובות (ברוך, 2008; יער-ויזל, 2006).

בחברה המודרנית קיימת הלכה למעשה הפרדה בין הזקנים לחברה. הפרדה זו היא ניתוק חברתי מובנה שיש לו ביטוי במרחב ובזמן, באופן המשפיע על היחס אליהם. הניתוק במרחב מתבטא בהקצאת טריטוריות נפרדות ומוסדרות המיועדות לזקנים ולזקנות המקובלות בחברה המערבית ונקראות: בתי אבות, בתי הורים, דיור מוגן וכדומה. הניתוק בזמן מתבטא במוסכמה שבמסגרתה מנותק הקשר בין הזקן לחייו הקודמים (חזן, 1984).

במאמר זה, המתמקד בספרי ילדים שבהם הדמות המרכזית היא אישה זקנה, בולטת העובדה, שלגבי כולן מתקיימת הפרדה של מרחב וזמן. כולן חיות בניתוק חברתי ובבידוד גיאוגרפי, השונה מעט מהניתוק המקובל של זקנים לטריטוריות מוסדרות ואת כולן אנו פוגשים בנקודת הזמן שבו הן מוגדרות זקנות באופן המנותק מחייהן הקודמים, שעליהם אין לנו מידע.

היחס לזקנים בחברה מבוסס על גילנות, המבוססת על תפיסות סטריאוטיפיות המבטאות יחס שלילי לזקנים (חזן, 1984; למיש, 2000; De Beauvoir, 2000; Nelson, 2005;

2 בדרך כלל הכוונה לילדים עד גיל שבע.

(1972), לא כל שכן לנשים זקנות. לכך יש להוסיף את השוני בין זיקנה ביולוגית, חברתית ופסיכולוגית (דורון, 2013; חזן, 1984, 2003; ספקטור-מרזל, 2006), שוני שלמצער השיח אינו מבחין בו. בהתאם להנחה הסוציולוגית-פסיכולוגית, שעל פיה אדם רואה את עצמו ומעצב את התנהגותו על פי האופן שבו רואה אותו החברה, סביר היה להניח שנשים זקנות יתנהגו לפי המצופה מהן. עם זאת, ידוע כי הדימוי העצמי של זקנים וזקנות, שאינם נענים לנורמות המצופות מהם, נבנה ומעצב את התנהגותם מחתרנות נגד התפיסות הסטריאוטיפיות המוחלות עליהם.

במאמר זה אדגים אופני התנהגות של נשים זקנות שאינן נענות לציפייה החברתית מהן ואינן נוהגות על פיהן. חזן מגדיר דפוס התנהלות זה כ”מרד קונסטרוקטיביסקי” (1984: 55), שבמסגרתו הנשים הזקנות נוטשות את העקרונות המארגנים התרבותיים-חברתיים ובונות לעצמן מציאות מדומיינת, המהווה חלופה למציאות החיים הקשה שבה הן חיות. כפי שאדגים בספרי הילדים, היכולת לבנות מציאות חיים מדומיינת, המחלצת מקושי המכביד על החיים, מתאפשרת במקביל לניתוק גיאוגרפי וחברתי מהסביבה, המאפשר להתעלם מהנורמות ומהמבט החברתי הביקורתי ולחוות עוצמה והגשמה. מהלך פואטי זה מתאפשר בשל המרחב הספרותי שבו הוא מתרחש ובשל גילם הצעיר של נמעני ספרות הילדים, הנוטים לקבל מציאות מדומיינת באופן טבעי ופשוט יותר.

לספרי ילדים יש תפקיד משמעותי באופן שבו הם מעצבים ומכוננים עמדות, ערכים וזהות בקרב הקוראים הצעירים. מכאן ניתן להבין את מרכזיותה של ספרות הילדים ככלי מחקר ומתרגמת גם מההיבטים המגדריים והגיליים (דנינו-יונה, 2017א). לכן הדיון בספרי ילדים יכול להאיר את יחס החברה לנשים זקנות שאינן סבתות ובו בזמן לאפשר לקוראים הצעירים להיחשף למודלים בדיוניים-ספרותיים ראויים, כפי שאציג במאמר. המהלך הפואטי שבו הנשים חותרות תחת המוסכמות המקובלות ביחס לפרפומנס של מגדר וזיקנה, מהלך שבו הן ממאנות לבצע-לצטט ולחקות את הנורמות של נשיות וגיליות על פי המצופה מהן, תורם לגרוטרנסנדנטליות שלהן ומאפשר להן חיים בעלי משמעות, הגשמה והעצמה.

ספרות המחקר המתייחסת למשמעות החיים בזיקנה מציינת, כי הגורמים שיכולים לתרום לרווחה הנפשית ולגרוטרנסנדנטליות, כלומר, להתפתחות, לצמיחה רוחנית, לשביעות רצון מהחיים הנובעת מתחושת הגשמה, קשורים כולם בחשיבה על משמעות החיים. לחיים בעלי משמעות יש השפעה על הבריאות ועל אריכות החיים (Krause, 2009), שכן הרצון למצוא משמעות הוא גורם המניע לפעולה ומסייע להתמודדות עם קשיים ומצוקות (לצטר-פאו, 2018; פרנקל, 1970; George & Dixon, 2005; Tornstam, 1997a,b,c; Seeber, 2001; 2018). החיפוש אחר משמעות משפיע גם על היכולת לפתח גמישות מחשבתית שמובילה לצמיחה ולהתפתחות המאפשרים לחולל שינוי בחיים דווקא בזיקנה (בר-טור, 2015; פלגי, 2015). לצטר-פאו (2018) מציינת,

שהעקרונות שצריכים להתקיים בחיפוש משמעות בחייו של אדם הם יכולתו לקחת אחריות על חייו ויכולת הבחירה לעשות זאת בתוך מגבלות חייו. אחת מאפשרויות הבחירה של אנשים בכלל ושל זקנים וזקנות בפרט, היא סולֶנוֹת – חיים של האדם עם עצמו, מבחירה המאפשרת לו להקדיש את עתותיו לעיסוק משמעותי בעיניו (מור ואח', 2018). נראה שספרי הילדים הנדונים במאמר זה עשו בחירה פואטית זו עבור הנשים הזקנות, שכן מרבית הסיפורים מתארים נשים החיות בגפן, לוקחות אחריות על חייהן ומחוללות שינוי משמעותי באמצעות מעבר בין מציאויות חיים: ממצאויות ריאליים למציאות פנטסטית מדומיינת.

מטרת המאמר היא להדגים כיצד בספרי ילדים מוצג סיפורן של נשים אלה, החיות בסולֶנוֹת או באופן מבודד בשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים. נשים אלה מצויות מעבר למרחב הביקורתי של החברה, חשות חירות לחולל שינוי בדפוס חייהן, למרוד באופן פואטי, לנטוש את העקרונות המארגנים המקובלים, התרבותיים-חברתיים. כל זאת, כדי להתגבר על מציאות חייהן הקשה באמצעות מציאות מדומיינת.

שיטה

המרחב המתודולוגי במאמר מבוסס על קריאה ביקורתית-פרשנית המבוססת על ביקורת הספרות המודרנית וכן על תאוריות לניתוח חזותי (Heise, 2004; Kress & Van Leeuwen, 1996; Rogoff 1998). המתודות לניתוח הטקסט והאיור מבוססות על גישה המעניקה מעמד שווה לשפה המילולית והחזותית שיוצרות יחד את הספר המאזין לילדים. הקריאה הביקורתית-פרשנית מדגישה את מקומו ומעמדו של הקורא בייצור המשמעות ובחשיפת הנרטיבים הטקסטואליים והחזותיים. על פי גישה זו, הקורא נדרש להיות אקטיבי ולשחזר את הפרשנות מתוך הטקסט בהתאם למרחב הזמן ולאופני השיח המקובלים בעת הקריאה, שכן הידע ואופני ההבנה שלנו משתנים בהתאם לפרקטיקות השיח הנהוגות, המשפיעות על האופן שבו מפוענח הנרטיב ומתבהר (Nodelman, 1999; Doonan, 1992). בכל קריאה של טקסט מילולי וחזותי יימצא הקורא בתהליך הפענוח בין משמעותו הדנוטטיבית³ של הטקסט למשמעותו הקונוטטיבית⁴, וקריאתו את הטקסט תלויה בידע שלו ובקונבנציות התרבותיות והחברתיות של תקופתו (בארט, 2005 [1968], 2006 [1985]).⁵

במאמר אדון בספרי ילדים לגיל הרך, חלקם נכתבו במקור בעברית ואחרים מתורגמים ומשך הם נגישים לקריאה לילדי ישראל. בספרים הנבחרים הדמות המרכזית

3 המשמעות הדנוטטיבית היא המשמעות המילונית-מילולית היציבה של הסימן.

4 המשמעות הקונוטטיבית היא המשמעות הנוספת האסוציאטיבית, האקספריסיבית והערכית שהסימן מעורר ואת.

5 הגישה הסמיוטית שמבוססת על תורת הסימנים ועוסקת בניחות המשמעויות של תוצרי תרבות בהתאם לסימן המילולי שלהם, כלומר למילה, התפתחה לבחינה ולפרשנות גם של השפה החזותית. הגישות הקושרות בין התרבות לסימנים המילוליים והחזותיים מבוססות על תורת הסימנים בלשון של פרדינן דה-סוסיר (להרחבה ראו: דה-סוסיר, פרדינן, 2005 [1916]). קורס בבלשנות כללית. תרגום: אבנר להב (רסלינג) ועל פיתוח של רולאן בארט, שהמיר את תורת הסימנים בלשון למערכות סימנים אחרות.

היא זקנה שאינה סבתא. אדון בחמישה ספרים ובסיפורן של חמש נשים זקנות, שכל אחת מהן מתמודדת עם מציאות חיים קשה וכל אחת מוצאת את הדרך שלה להתמודדות. הדיון המסכם שיתייחס למסרים המשתמעים בטקסט ובאיור ולמאפיינים המשותפים של דרכי ההתמודדות, יאפשר לנו ובעיקר לקוראים הצעירים התבוננות שונה על נשים זקנות.

ממצאי ניתוח הספרים

במאמר שלושה פרקים. בפרק הראשון, אציג את הנשים הזקנות ואתיחס למשמעותה של הסימבוליקה הוויזואלית של נראותן. בפרק השני, אציג את הקושי והמצוקה של חמש גיבורות הספרים במציאות החיים הריאלית, שמניעים אותן למצוא מוצא. בפרק השלישי, אציג את הפתרון שמצאו גיבורות הספרים ואת הדרך הייחודית ומעוררת ההשתאות שאפשרה להן להתמודד באמצעות הבחירה והיכולת לברוא בדמיון מציאות חיים מדומיינת, אלטרנטיבית ופנטסטית.

א. הצגת הנשים הזקנות באיור ומשמעות הסימבוליקה הוויזואלית

בפרק זה אציג את חמשת הספרים⁶ ואת הגיבורות ואתיחס לסימבוליקה הוויזואלית של נראותן.

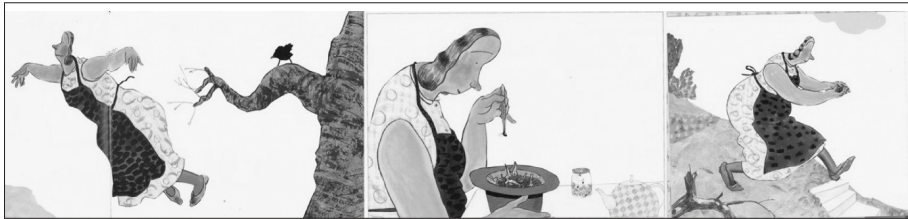
ספרו של אורי אורלב (1981), שאיירה אורה איתן, *סבתא סורגת*, מספר על זקנה בודדה המגיעה לעיר קטנה ולא מוצאת בה דירה. היא סורגת לעצמה דירה ואת כל תכולתה ונכדים ועושה מאמצים שיקבלו את נכדיה הסרוגים. כשהדבר לא עולה בידה בהצלחה היא פורמת את כל מה שסרגה. שמה של הזקנה שנקראת בסיפור *סבתא סורגת* אינו ידוע, אלא הוא מושאל כשם פעולה מהסריגה. מבחינת מראה, הזקנה עונה לסימבוליקה הוויזואלית המקובלת של זקנה חביבה, מלאת גוף, בשמלה ארוכה ותפוחה המטשטשת את מותניה, צעיף מונח על כתפיה ותיק בזרועותיה. שערותיה הלבנות אסופות לקודקודה והיא מרכיבה משקפי ראייה. אפשר שהמראה של זקנה חביבה מבקש להטעות את הקוראים באשר לכוונותיה וליכולותיה.

איור 1: מהספר *סבתא סורגת*.

6 בכל הצגה ראשונה של ספר אציג את שם הספר, שם המחבר, המאייר ושנת הוצאתו, לאחר מכן אציג רק את שם הספר.

הספר שכתב ואייר וולף ארלברוך (1998), *סבתא מעופפת*⁷ מביא את סיפורה של זקנה שמצאה וגידלה שְׁחָרָר שיר ואף לימדה אותו לעוף. גם שמה של זקנה זו נגזר כשם פעולה מיכולתה לעוף. אין פרופורציה בין מבנה הגוף השמן, המגושם והגמלוני לראש שלה, שלא רק שהוא קטן באופן ניכר, הוא שטוח ובעל מבנה פחוס. אפשר שסימבוליזציה ויזואלית זו מבקשת לרמז שדווקא היעדר היחסיות הנורמטיבית בין הגוף לראש הוא מה שמאפשר לה לפעול על פי 'מה שבראש שלה' בלי קשר למגבלות גופה.

איור 2: מהספר *סבתא מעופפת*.

בספר שכתב ואייר כריס ואן אלסברג (2006), *המטאטא של האלמנה*, אנו מתוודעים למערכת היחסים של אלמנה זקנה עם שכניה ועם מטאטא שמכשפה הותירה בגינתה. באופן חריג מעט לספרי ילדים, שבהם נדרשים הקוראים להזדהות עם גיבור הסיפור באמצעות האיור, אנו רואים את האלמנה רק אחרי כמה עמודים, כשהיא בגבה אל הקוראים. המאייר ששולט במרחב המאוויר ובאופן שבו הוא מעוניין למקד את נקודת המבט של הצופים ביחס לדמות המאווירת (Doonan, 1992; Messaris, 1994), בחר ליצור נקודת מבט המקשה על הצופים להזדהות עם מי שנדמית כדמות המרכזית בסיפור – האלמנה. באמצע הסיפור ניבטות פניה המופתעות מעבר לדלת ורק בסוף הסיפור אנו רואים אותה מנמנמת בכיסא, לבושה בשמלה ארוכה, צעיף מכסה את כתפיה ושיערה בוקק בלובנו. למרות המראה של זקנה פשוטה וטובה, האיור מקשה על הזדהות עימה, דבר שאותו היה ניתן להשיג למשל באמצעות תקריב (close-up) של פניה. אפשר שהאיור מבקש להסתייג מעט מהמהלכים שהזקנה מבצעת, שבהם אדון בהמשך. האיור בצבעי שחור, לבן וגווני אפור, חריג ביחס לצבעוניות המאפיינת ספרי ילדים, והוא מדמה מרחב כפרי וחקלאי מן העבר באמצעות סגנון (stylization) הדמויות העגומות ואטומות המבט. טכניקת הרישום הריאליסטית מייצרת אווירה אפלולית, מסתורית ומעיקה כיאה לאופן שבו עלינו להתייחס לפרק האפל בהיסטוריה, שבו העלו מכשפות על המוקד.

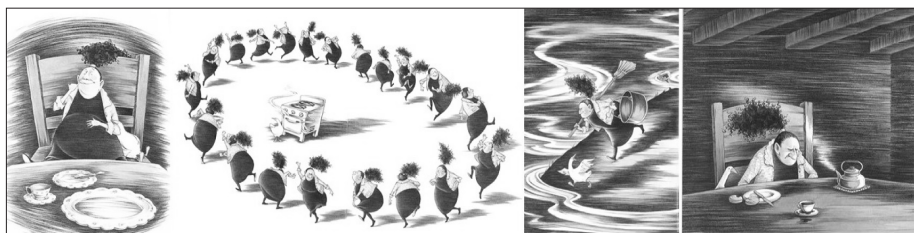
7 בספר זה ובקודם שהצגתי נקראות גיבורות הסיפור 'סבתא' למרות שאין אזכור לילדים או נכדים.

איור 3: מהספר המטאטא של האלמנה.

בספרה של לינדה סמית (2008) שאיירה מרלה פרייזי, איזידורה — איזה יום! אנו מתוודעים לאיזידורה הזקנה, שחיה בגפה על ראש גבעה ומסרבת להיכנע למרה השחורה בחייה. היא אוספת את כל העצב, המר והמדכא ומערכת אותם עם קרני השמש ואופה מהם עוגה. איזידורה מאוירת כזעפנית ובעלת אף גדול, עיניים קטנות ומאיימות בהבעתן וגוף גדול ממדים. נוכל להגדירה כזקנה כעורה במידת מה וחסרת חן. היא לבושה בשמלה שחורה המסתירה את מתאר גופה. דבר בולט ומיוחד באיורה הוא רעמת שיערה השחור והמתולתל שאסוף בתסרוקת זנב-סוס, מתוחה ומהודקת, ממנה מתפרעים בחוסר סדר שפֶּצַע תלתליה. תסרוקתה היא רמז מטרים לסערה המתחוללת בנפשה. למרות נראותה הכעורה והמאיימת היא מעוררת בקוראים הזדהות ותקווה שתצליח להשתלט על סערת הנפש והמרה השחורה.

באיור נראה אווז המלווה אותה, עימו יש לה מערכת יחסים מעניינת. הבחירה באווז כחיית מחמד או כחיית בית נראית מוזרה לקורא הישראלי, אך סבירה בהתחשב בעובדה שהספר נכתב על ידי סופרת קנדית, שבה נפוץ אווז הצפון הזהה לאווז הלבן המאויר בסיפור. המאפיינים הבולטים של האווזים הלבנים הוא קולניותם, הם חיים בלהקה והם שומרים אמונים לבני זוגם במשך כל חייהם. לכן, הבחירה באווז הלבן הבודד ונוכחותו לצידה של איזידורה מעידות על שונותו מיתר בני מינו, כמעט כמו איזידורה. כסימבול לנאמנות בולטת נאמנותו לאיזידורה וההקרבה שלו למענה הבאה על חשבון הניתוק שלו מבני מינו. הביטוי של מצב זה באיור הוא בבחירה

איור 4: מהספר איזידורה — איזה יום!

למקם בכל האיורים שבהם מופיעה איזידורה גם את האווז, המספק לה חברה ותמיכה רגשית ומשמש כמראה המשקפת את פעולותיה, מעין הד ויזואלי. כאמור, איזידורה והאווז מופיעים בכל האיורים, פרט לאחד – איור הבית שבראש הגבעה, המופיע בכריכה הפנימית. לדימוי זה יש מסר מטרים משמעותי מבחינת תוכנו של הסיפור. הבית השומם מעיד על היעדר חיים. מהסיפור אנו מבינים שחייה של איזידורה באים אל סופם, לכן ברור מדוע אינה מופיעה באיור. נשאלת השאלה מדוע נעדר גם האווז? האם הקרבתו כוללת את מותו עם מותה? שאלה שאפשר שנותרת פתוחה, גם בשל גילם של נמעני הסיפור.

בספרה של אוקי שפרן (2016), שאיירה פלו פלץ, אפשר לעוף גם בלי כנפים, מובא סיפורה של ניקיטה ניש-נץ, הזקנה הבודדה שמחלצת את עצמה מבדידותה. מבחינת נראותה היא נענית לנורמות הסטריאוטיפיות המאפיינות נשים זקנות, שיערה האפור אסוף בפקעת, לראשה שָבִיס והיא מרכיבה משקפי ראייה. לשמלתה הכהה חפתים וצווארון מתחרה לבנה. הנראות שלה מדגישה סדר וארגון, המסתברים בסיפור כמה שכוכל אותה לחיים של בדידות. פריעתם – בהמשך הסיפור – תוביל אותה לחיים משמעותיים.

איור 5: מהספר אפשר לעוף גם בלי כנפים.

מוטיבים ויזואליים אחדים חוזרים על עצמם באחדות מהדמויות המאורות: שיערן אפור-לבן; שיערן אסוף; הן עטופות במטפחת או בכיסוי ראש; הן לבושות בסינר, המסמן הסימבולי של עקרת הבית, המעיד על המרחב שבו הן מבלות ואליו הן שייכות.⁸ רובן נטולות מותניים, באופן שאינו תלוי במשקלן. ההסבר משלב סוגיות

8 נוכחותו של הסינר בכל זמן ומקום מצמצמת את הפונקציונליות שלו שנועדה למנוע מהבגדים להתלכלך בשעה שמבצעים עבודות בית. כאשר הסינר הופך לחלק קבוע מהלבוש הוא הופך מפריט פונקציונלי לפריט מגדרי, כמעין מדים שנוטלים מהאישה את זהותה הייחודית, מגדירים אותה ומכפיפים אותה למערך הנורמות שהמדים מייצגים. בספרי ילדים העוסקים באימהות, הסינר משמש כלבוש המעיד על מעבר בין הספירות, כשהחזרה הביתה מהספירה הציבורית אל הספירה הפרטית, היא נקודת הזמן שבו האישה לובשת את 'מדי הבית', את הסינר. להרחבה ראו דנינו-יונה, 2017א.

של מגדר וגילנות. מאחר שפוריותן ומיניותן של נשים זקנות אינה רלוונטית יותר לתפקודן הפונקציונלי במערך החיים המשפחתי הנורמטיבי, אין סיבה, במירכאות כפולות, להדגיש את מותניהן, שכנורמה אסתטית⁹ מעידות על שלב טרום הפיריון ופוטנציאל הפיריון (דנינו-יונה, 2017).

ב. הקושי במציאות החיים הריאלית

ידוע כי נשים משקיעות פחות מגברים זמן ומשאבים במחשבה על חייהן לאחר הפרישה ובעת הזיקנה (Jacobs-Lawson et al., 2004), וכן ידוע שעיסוקים הקשורים לקריירה ופנאי (דהן ונמרוד, 2014) מוערכים ונחשבים יותר מעיסוקים הקשורים לשגרת היום-יום הנתפסים כמשעממים יותר. הנשים הזקנות בסיפורים עסוקות בעיסוקי יום-יום שגרתיים שאינם מחייבים מחשבה ויצירתיות, אלא ניסיון ויכולת פיזית בסיסית. לעיסוקים אלה יש השלכה על חייהן בכך שהם יוצרים שגרת חיים אפורה שאין בה חדווה, יצירתיות או משמעות (זיו ווינבלט, 2003; קמחי ושרברמן, 2013). מעבר לקושי בהתמודדות היום-יומית ולחיים במרחב מבודד מבחינה גיאוגרפית וחברתית, כל אחת מהן מתמודדת עם קושי קיומי נוסף ועם מצוקה רגשית.

הזקנה הבודדה בספר *סבתא טורגת* מתמודדת עם בדידות, אובדן משפחה וקהילה, ועם חוסר הקבלה שלה. הזקנה בספר *סבתא מעופפת* מתמודדת עם החמצת ההורות הגורמת לאובדן משמעות בחייה וכן עם בדידות במערכת היחסים האדישה והמנוכרת שלה עם בעלה.¹⁰ הזקנה בספר *המטאטא של האלמנה* מתמודדת עם קושי בתחזוקת המשק החקלאי, עם אלמנות ובדידות בקהילה שאליה היא שייכת, שחבריה אינם מכבדים אותה ואת בחירותיה. הזקנה בספר *איזידורה – איזה יום!* מתמודדת עם דיכאון ומרה שחורה והזקנה בספר *אפשר לעוף גם בלי כנפים* מתמודדת עם בדידות וקושי ליצור קשר אנושי וחברתי.

ג. תרומתה של מציאות מדומיינת להתמודדות עם הקושי וליצירת חיים בעלי משמעות

בפרק זה אדון בפתרונות ובמגוון האפשרויות של מציאויות מדומיינות המוצגים בספרים להתמודדות עם הקושי והמצוקה. הזקנה בספר *סבתא טורגת* מתמודדת עם מצוקת חייה באמצעות סריגה, שמעבר לשיוך הסטריאוטיפי שלה כעיסוק וכתחביב של זקנות, היא פעולה מופלאה של יצירה, המקבלת בסיפור ממד רגשי עמוק. הזקנה המופלאה סורגת לעצמה עולם שלם ולתוכו היא סורגת נכדים. למסרגות שלה איכות מאגי, שבאמצעותן היא בוראת עולם על-טבעי במהלך פנטסטי. עוצמתה באה לביטוי

9 קתלין וודוורד (Woodward, 2006) מציינת את הפרסומות במגזינים לנשים המציעות לנשים זקנות ניתוחים להשטחת הבטן והצרת המותניים, כדרך לשמר את הנורמה האסתטית של גיל צעיר ולטשטש את הזקנות הגוף.

10 מכל חמש הנשים רק בספר זה מצויה הגיבורה במערכת יחסים זוגית, אך כאמור אדישה ומנוכרת.

ביכולתה לברוא עולם, אבל גם ביכולתה לפרוץ אותו. הזקנה, שהופכת את עצמה ל'סבתא' באמצעות מציאות מדומיינת, מוצאת משמעות לחייה בתפקידה כ'סבתא' אקטיבית, אמיצה ומעוררת הזדהות, בעלת חוש צדק מפותח, הנלחמת נגד העוול שנגרם לנכדיה. הסיפור הוא אלגוריה לתקומת העם היהודי לאחר השואה (פלדמן, 1990, 2005, 2014; פריאור, 2004; שטרן, 1988), שמעדת ומנטרלת את האימה כדי לאפשר לילדים להתמודד עם הנושא.

מבחינת הדיון במאמר זה, מעניין כי דווקא האישה הזקנה שאינה בעלת פוטנציאל לפריון, לקחה על עצמה באופן סימבולי הולדת נכדים ולא ילדים. יכולת 'ההולדה' שלה לא מתאימה לגיל הביולוגי, אך הבחירה בנכדים דווקא מתאימה. במציאות המדומיינת שהיא בוראת היא יוצקת משמעות באמצעות הדאגה והמאבק לא רק לעצמה, אלא גם לגורל העם היהודי ולהמשכייתו. היא נאבקת למען נכדיה מאבק שמעניק עוצמה ומשמעות לחייה. בסוף הסיפור, כשמתברר לה שבכל מוסדות המדינה מסרבים לקבל את נכדיה הסרוגים, היא פורמת אותם ומבטיחה, שכאשר תמצא מקום שיקבל אותם היא תשוב לסרוג אותם מחדש.

בספר *סבתא מעופפת*, הזקנה מתמודדת עם שגרת חייה המונוטונית המתקיימת על רקע מערכת היחסים האדישה והמנוכרת שלה עם בעלה והחתול, שבהם היא מטפלת במסירות. כמו כן, הזקנה מתמודדת עם החמצת ההורות, הגורמת לאובדן משמעות בחייה ולכן היא מתמסרת כל כולה למשימת גידולו של גוזל ציפור שמצאה בגינתה. גוזל השִׁתְרוּר צריך את כישורי הטיפול ההוריים שלה, בניגוד לבעלה ולחתול, שהיו מסתדרים גם בלעדיה. פערי הגודל בין הזקנה גדולת הממדים לגוזל היו אמורים להוות עברו איום, בכל מצב ובוודאי בהשוואה לאימו שמהקן שלה נפל, אולם אין לחששות של הגוזל רמז בסיפור ונראה שהוא נענה לזקנה. היא עטה על הגוזל ומתמסרת לטיפולו ולגידולו ואין עדות לכך שניסתה למצוא את הקן שממנו נפל או להשיבו לאימו.

הכמיהה להגשמה הורית והצורך במציאת משמעות לחייה מנטרלים את חוש הצדק שלה ולכן היא אינה מפקפקת לרגע בזכות שיש לה על הגוזל שמצאה. היא מתקינה עבורו קן חלופי בתוך כובעו של בעלה, מזינה ומחממת אותו. עד שלב זה בסיפור מדובר במציאות ריאלית, אולם זו אינה מספקת עבורה ולכן היא בוראת מציאות מדומיינת ומלמדת אותו לעוף. היא מדגימה לו, ממש כשם שהייתה עושה אימו 'הביולוגית', ויחד הם יוצאים לטיסות בוקר. מעבר לכך שהיא מתעוררת לחיים ומתמלאת חדווה מהאפשרות שיש לה למצות את כישוריה ההוריים-הטיפוליים, התפקיד החדש פותח בפניה עולם של רגשות וחוויות שלא התנסתה בהם וגורם לה לחוש שזה היעוד האמיתי שלה. הסיפור, בעל האלמנטים הפנטסטיים, מחזק מסר הטרור-נורמטיבי של הורות כחוויה שנשים זקנות נטולות ילדים מחמיצות. למינה שו-האלמנה הזקנה בספר *המטאטא של האלמנה* יש מערכת יחסים מיוחדת

עם מטאטא ישן, שמכשפה שנחתה במפתיע בגן הירק שלה ויתרה עליו כשעזבה. במעשיות, בסרטים ובסדרות לילדים מתוארות לא אחת מכשפות כנשים זקנות, מכוערות ומרושעות שחיות בבידוד (אפלפלד, 2017; משיח, 1993). לכן ליהוקן של מכשפה ואלמנה בסיפור שבו האלמנה אוספת אליה את המכשפה שנפלה מהמטאטא ונותנת לה מחסה, יוצר קשר בין הדמויות ומפגיש בין העולמות: המציאותי והמאגי, הריאלי והמדומיין. שני עולמות שבתפיסת שכניה החוואים של האלמנה, נפגשים בדמותה – אישה זקנה שחיה בגפה.

היכולת של נשים לחיות מחוץ לנורמה הטרונורמטיבית הטרידה את החברה והובילה ליצירת סטריאוטיפים ביחס לנשים שכונו 'מכשפות' והועלו על המוקד, חלקן היו נשים זקנות שחיו בגפן. בסיפור שבו אנו דנים מהדהד המושג 'צייד מכשפות', למשל כאשר שכניה של האלמנה מזדעזעים ממטאטא הפלאים הם מגדירים אותו כ"מעשה שטן" ורוצים לשרוף אותו.

זהו סיפור אלגורי, שמתקיימים בו שני רבדים של משמעות – גלויה ומרומזת. המטאטא בסיפור מייצג את המכשפה וכך הוא מאפשר לעדן ולהסוות את המסר המאיים והקשה של שריפת מכשפות. המטאטא, שהמכשפה ויתרה עליו כי חשבה שהתיישן ואיבד את כוחו, התעורר לחיים לאחר שעזבה והחל למלא עבור מינה (הזקנה) מטלות רבות במשק הבית: הוא טאטא, חטב עצים, שאב מים, האכיל את התרנגולות, החזיר את הפרה מהמרעה ובערבים ניגן בפסנתר. יכולותיו הפלאיות קשורות למכשפה שהיה שייך לה, והעובדה שהמשיך להיות מטאטא קסמים אצל מינה מרמזת, שעבר ממכשפה אחת לאחרת, כי מבחינה חברתית גם מינה נחשבת כמכשפה.

מטאטא הוא אלמנט מאגי (שם), המשמש מכשפות לתעופה ולמעבר בין העולמות, בין הריאליזם לפנטזיה, ובדיוק במקום הזה נמצא הסיפור, בין מציאות חייה הריאליים של האלמנה, הכוללת חוויית אובדן, בדידות וקושי להתמודד עם מטלות המשק החקלאי, לבין המציאות המדומינת שהייתה רוצה, שיהיה לצידה מישהו שיסייע לה במלאכות הקשות וינעים את הערבים בניגנת פסנתר. את זה ואת זה מגשים עבורה המטאטא ואף מעבר לכך. משום כך, מינה נוהגת באופן חתרני ביחס למצופה מאלמנה זקנה ובודדה, שאמורה להפגין חולשה ולהישען על עזרת הקהילה שלה.

המטאטא, שנוכחותו הגלויה הטרידה את שכניה, נצבע על ידי מינה בלבן והפך לסמל מעיניהם. רק בסוף הסיפור מסתבר שהמטאטא שהשכנים שרפו, שהועלה על המוקד, איננו המטאטא הנכון. מינה הערימה עליהם, רק כדי שתוכל להמשיך את חייה בשלווה ונחת עם המטאטא שלה. אפשר לומר, שכל מכשפה שנשרפה איננה המכשפה-האישה הנכונה שהועלתה על המוקד, כי אין אישה ש'נכונ' להעלותה על המוקד. סוף הסיפור מותיר את האלמנה חיה עם המטאטא שלה בהרמוניה נפלאה. הסיפור מרמז על היותה סוג של מכשפה שמוצאת שלוה בזוגיות השנייה שלה עם מטאטא שמכשפה אחרת זנחה.

הזקנה בספר איזידורה – איזה יום! גרה בבדידות מוחלטת בראש גבעה שוממת. העובדה שהיא גרה שם לא מאפשרת להגדיר את הגבעה כשוממת, ולכן סביר שהבחירה בניסוח נועדה להעצים את העובדה שרק היא גרה שם. בדרך כלל השימוש במונח 'שממה' מעיד על מקום שאינו מיושב, עזוב וחסר חיים ולכן לבחירה המילולית והוויזואלית במונח זה יש משמעות עמוקה ומעיקה מעבר לכך שאין לה שכנים. הבית הבודד שבו איזידורה גרה נראה מנותק מההקשר שלו ומהסביבה הארכיטקטונית האורבנית שאליה הוא שייך. בדידותו של הבית בראש הגבעה, שאין לו תמיכה מבחינת קונסטרוקציה מבנית, מהדהד לבדידותה של איזידורה, שאף היא חסרת תמיכה משפחתית וחברתית.

בסוף הסיפור נוצר קשר בין זיקנה-דיכאון ומוות. ראשיתו של הסיפור וסופו ריאליסטיים ובין לבין חיה איזידורה, הזקנה הזעפנית, חיים מדומיינים, פנטסטיים שבהם משמש לה המטאטא כחפץ מאגי מסייע. היא קמה בבוקר עם מרה שחורה שהיא לא נכנעת לה ובאמצעות המטאטא היא אוספת את כל המר והמדכא בחייה, מוסיפה לזה את קרני השמש והאור ואופה עוגה נפלאה שהיא אוכלת בהנאה ולאחריה היא עוצמת את עיניה ונרדמת כשהיא מוקפת באור נגוהות באופן שמהדהד למוות. לינדה סמית, מחברת הספר, התמודדה עם מחלת הסרטן, והיא בת דמותה של איזידורה. כשם שאיזידורה אפתה מחומרי חייה הקשים עוגה, כך לינדה סמית אפתה מאותם חומרים סיפור מרגש, אבל שלא כמו איזידורה, סמית לא זכתה לאכול את העוגה שלה ונפטרה שנה לפני שהספר ראה אור.

לזקנה בספר אפשר לעוף גם כלי כנפים, קוראים ניקיתה ושמה מרמז על קשר לניקיון. עיסוקיה במציאות הריאלית ושגרת יומה ממוקדים בניקיון ובמירוק הבית והשביל המוביל אליו. כשנכנסה לסל קש שרצתה לנקות, התרומם הסל באורח פלא והיא החלה מרחפת למרחבים חדשים, גיאוגרפיים ורגשיים. למרות המסע המרגש בשמיים בתוך הסל, מסע שצובע את בגדיה וחייה בגוונים ססגוניים ומאפשר לה לצאת מעולמה, לא הכול משתנה בחייה. הטרמינולוגיה שלה במסעה הפלאי והקסום לקוחה מחייה הקודמים שקיבעו אותה לספירה הפרטית ולעבודות משק הבית. כשהציפור שואלת אותה לאן מועדות פניה היא משיבה לה, שהיא נוסעת לנקות את שבילי השמיים, וכשהיא פוגשת ענן היא מקרצפת אותו. את המסע היא עושה בלוויית המטאטא שלה מהבית, שמלווה אותה במרבית האיורים. המטאטא והסל, כחפצים פונקציונליים ממציאות החיים הריאלית, מקבלים איכות של קסם במציאות הדומיינית שלה ומאפשרים לה לצאת מעולמה המציאותי והרגשי לעבר עולם מדומיין, שבו היא יכולה להסתכל על ביתה וחייה ממעל, שעה שהיא נוגעת בשמיים, מחוללת שינוי, גם אם מדומיין, שיאפשר לה להשתחרר ממציאות חייה הקשה ולברוא את עצמה מחדש.

סוף הסיפור מדגים את התהליך שעברה ניקיתה מחיים חסרי קשר אנושי, שבהם הייתה ספונה בהסגר מרצון בביתה, נאבקת בכלוך הסימבולי, לחיים חדשים

שבהם היא פתחה את ביתה לילדים שמעולם לא קרבו אליה, ופתחה את ליבה לעצמה — לחוש מחדש רגשות שנעלמו מחייה. ניקיתה מסיימת את הסיפור שלוה ומאושרת, משום שהצליחה להתגבר על הקושי ביצירת קשרים חברתיים וקרבה אנושית.

מסקנות ודין בממצאים

במאמר הצגתי חמש נשים זקנות המככבות כדמויות המרכזיות בחמישה ספרי ילדים נבחרים וביקשתי לבחון את הייצוג התמטי והוויזואלי שלהן. העובדה שנשים זקנות אלה אינן סבתות הופכת אותן לחריגות כיוון שהן אינן נענות לנורמות החברתיות שהיו מצופות מהן. לכן גם מעטים ספרי הילדים שבהם מככבות נשים זקנות כאלה. ביקשתי לבדוק כיצד הן מתמודדות עם מציאות חיים קשה, עם בדידות חברתית, אובדן משפחה וקהילה, דיכאון, תחושות החמצה של החיים ושל הורות ובאיזו דרך משרת הפורמט הספרותי, המשלב סיפור ואיור, את בחירתן.

מסקנות עיקריות הנובעות מהמחקר

ספרי הילדים בחרו עבור הנשים הזקנות חיים של סולנות ומיקמו אותן באופן מבודד בשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים ובה בשעה אפשרו להן להימצא מעבר למרחב הביקורתי של החברה. שְׁנִיּוֹת זו אפשרה להן לחוש חירות לחולל שינוי בדפוס חייהן, למרווד באופן פואטי, לנטוש את העקרונות המארגנים התרבותיים-חברתיים המקובלים ולפעול באופן ייחודי. כל הנשים הזקנות בחרו שלא להיכנע למציאות הקשה, לקחו אחריות על חייהן וחוללו שינוי משמעותי באמצעות מעבר בין מציאויות חיים: ממצאות חייהן הריאלית למציאות פנטסטית ומדומינת, מהלך שתרם לגרוטנסנדנטליות שלהן ואפשר להן לחיות חיים בעלי משמעות, הגשמה והעצמה.

האיורים מדגימים את הדימוי הוויזואלי-סטריאוטיפי השכיח בתודעה החברתית של מראן של נשים זקנות, לכולן סימנים המאפיינים גיל ומגדר. שיער אפור-לבן אסוף, משקפי ראייה ומקל או מטאטא לתמיכה מאפיינים את זקנתן, וסינר מאפיין מגדר. לנוכחות זו של סימני ההזדקנות המאפיינים נשים משמעות חשובה, המעניקה לגיטימציה להזדקנות נשית וחותרת נגד המגמה המעודדת נשים לשמור על מראה צעיר בכל גיל ומחייבת אותן לפרקטיקות דקורטיביות וכירורגיות.

הסימבוליקה הוויזואלית משפיעה על הפיענוח והפרשנות של הסיפור ונראה שהאיור מתפקד כשפה נוספת שוות-ערך לסיפור ומבקש לספר סיפור ויזואלי המתכתב עם הטקסט באופנים שונים ומבסס עמדות וערכים ביחס למגדר וגיל. אפשר לאפיין דפוסים שונים של מערכות היחסים בין הטקסט לאיור. בספר *סבתא טודגת*, כשם שהסיפור על הסבתא ומאבקה למען נכדיה הסרוגים מעדן את הנושא שבו דן הסיפור — שואת העם היהודי ותקומתו, האיור מעדן את המסרים ביחס לסבתא. המראה הנורמטיבי של זקנה חביבה לא מעורר חשד של אקטיביסטית ולוחמת ולכן מאפשר

לה לצאת למאבק בעירייה ובממשלה. אותה נעימות ויזואלית של סבתא חביבה מעדנת וממתנת את החוויה של הקוראים ממעשה הפרימה של הנכדים, שבפני עצמו הוא מהלך קשה.

בספר *המטאטא של האלמנה*, נראה שהאיור מבקש למנוע או להכביד על יכולת ההזדהות של הקוראים עם האלמנה הזקנה בשלוש טכניקות: באמצעות המרחק שהוא מציב את הצופה מהדמות המאוירת ועיצוב נקודות המבט ביחס לאלמנה; באמצעות בחירת פלטת הצבעים המונוכרומטית, המעוררת בקוראים תחושה של אפלוליות מסתורית ומעיקה, ובעיקר בזכות ההכרעה הברורה שהגיבור הוויזואלי של הסיפור הוא המטאטא, שמופיע בכריכה ובמרבית האיורים, לעומת האלמנה שמופיעה מעט ובאופן חלקי.

בחלק מהספרים נראה, שהאיור מבקש להכין את הקוראים לקראת המהלך המפתיע שמחולל הסיפור ומצניע רמיזות ויזואליות. בספר *סבתא מעופפת*, חוסר הפרופורציה בין הראש הקטן והפחוס שלה לגוף הגדול והגמלוני מאפשרים לזקנה לפעול לפי רצונה, לממש את *מְאָנְיָהּ* ולא לאפשר למגבלות הגוף להכתיב לראש, להיות אמא ולעוף בגילה. גם בספר *איזידורה – איזה יום!* מרמזת שפעת התלתלים המתפרעים מזנב הסוס המהודק לראש, על סערת נפשה של איזידורה וכן על המהלך הפלאי שתחולל בניסיון להשתלט על המרה השחורה. לעומתם נראה, כי בספר *אפשר לעוף גם בלי כנפים*, יוצר האיור פער שמבקש להעצים את המהלך של ניקיטה הזקנה, וכך בהשוואה לסדר ולארגון במראה שלה ושל הבית, שכבלו אותה לחיים של בדידות, פריעתם בהמשך הסיפור, המסומלת באמצעות פריעת שיערה, מובילה אותה לחיים משמעותיים. נדרש מבט חד כדי לקשור בין ניקיטה בתחילת הסיפור ובסופו מבחינת המראה החיצוני והפנימי.

חלק מהנשים שמנות ונטולות מותניים ולבושות בלבוש המטשטש את מתאר הגוף. הסבר אפשרי הוא שפוריותן ומיניותן אינה רלוונטית בשל גילן. עם זאת, שמנותן מוצגת כלגיטימית ואינה מכוננת אותן כנחותות. יש לכך משמעות חברתית מבחינה תרבותית, נגד נורמות הפיקוח של אידיאל היופי המופעל על נשים בכל גיל. לכן אפשר להתייחס לשמנותן לא רק כסטרוקטורה סטריאוטיפית של נשיות בעת זיקנה, אלא גם כסטרוקטורה בעלת פוטנציאל משחרר וחתרני. ואכן בסיפורים אין עדות לכן שהן עסוקות במראה שלהן, או שהמשקל מגביל אותן. לכן, למרות נראותו של המשקל באיור אין לו משמעות מבחינה עלילתית ואין לו משמעות כרכיב בזהותן. כשמדובר בנשים, הגיל והמשקל חוברים לדפוס דומה, שניהם מחמירים עם נשים. כפי שמציינת סונטאג (Sontag, 1972), להזדקנות יש סטנדרט כפול. נשים הופכות להיות זקנות מהר מגברים (Gullette, 2004). כך גם ביחס לשמנות. בשני המקרים, גיל ומשקל אינם מד הקובע את אמת המידה, אף כי ברור שיש הבחנה מגדרית ברורה (דנינו-יונה, 2017א, ב).

מבחינת מצבן המשפחתי והחברתי, רוב הנשים בחרו או נקלעו לסולנות והן גרות באזורי ספר כפריים ומרוחקים, בשוליים החברתיים והאורבניים. אפשר שההסבר לזה גילני ומגדרי. החברה נוטה להרחיק ולהדיר זקנים וזקנות ונשים, בשל המדרג הנמוך שלהם מבחינה חברתית. עם זאת, לשיקול דעתן ולרצונותיהן יש מקום מרכזי בחייהן. הפרדתן מהחברה מאפשרת להן לא להביא בחשבון את המבט הביקורתי ביחס אליהן ולא להיות חשופות ליחס משפיל ולהתעללות שסופגים זקנים וזקנות בחברה. וכן, הפרדה זו במבנה הספרותי מאפשרת להן לנוע בין מציאויות באמצעות חפצים מחייהן היום-יומיים שמקבלים איכות מאגית, המאפשרת תנועה ממצאויות החיים הריאלית הקשה לעבר מציאות מדומינת טובה יותר. דא עקא, בחלק מהסיפורים המטאטא הוא החפץ הנבחר ומהדהד בבחירה זו נרטיב המכשפה.

שלושה מבין הספרים הנדונים נכתבו בידי סופרים גברים ושניים בידי סופרות נשים ומן ההיבט המגדרי סוגייה זו מצריכה התייחסות. בספרות הכללית והעברית למבוגרים נוכחת יותר כתיבה גברית מנשית, מה שביסס וביצר את הטקסטים הגבריים כקנוניים. בספרות הילדים החלוקה המגדרית בין הכותבים הייתה מאז ומתמיד הפוכה – יש יותר סופרות לילדים מסופרים, על אף שיותר סופרים גברים נחשבים ומוערכים כיוצרים קנוניים, מה שהופך את ייצוגן של הנשים הסופרות לייצוג חסר (דנינו-יונה, 2014). ריבוי סופרות הילדים נעוץ לדעתה של שביט (1996) במעמדה הנמוך של ספרות הילדים בהשוואה לספרות המבוגרים. למרות הנתון של ריבוי סופרות טוענת קרן-יער (2007) שהדבר אינו מוביל לשינוי בתכנים, שכן סופרות, הילדים מראשית דרכן ועד ימינו מבוצרות מבחינת כתיבתן בתפקידים מסורתיים-נשיים, מתווכות של תרבות 'גברית' ומבססות תרבות פטריארכלית-הגמונית. לכך ניתן להוסיף את העובדה, שרוב הדמויות המרכזיות בספרי ילדים הן דמויות של בנים, על אף שאת רוב הספרים הללו כתבו סופרות נשים. במקרה של מחקר זה, העובדה שהגיבורות המרכזיות הן נשים אינה משקפת את התמונה המגדרית של ספרי הילדים. מבחינת התוכן ומאפייני הדמויות לא ניכר הבדל בין הכתיבה של סופרים או סופרות ונראה שהמשתנה הגילני הוא שגבר על המשתנה המגדרי.

הסיפורים שנדונו מורכבים מבחינת מסריהם, עם זאת, הם מציבים נשים זקנות במרכזן, בלי קשר לתפקוד הנורמטיבי המצופה מהן. הם מאירים תופעה קיימת בחברה שבה דווקא נשים אלה נדונות לחיי בדידות וקושי. בספרי הילדים המהלך הפואטי של מרד קונסטרוקטיביסטי מאפשר להן להתמודד עם קשיים ומצוקות ולחוות חיים בעלי משמעות, העצמה והגשמה. כך נותרת התקווה, שמהלך דומה יתאפשר בחייהן של נשים זקנות במציאות הריאלית.

מקורות

מקורות ראשוניים (הספרים הנדונים במאמר)

- אורלב, א' (1981). *סבתא סודגת*. איור: אורה איתן. מסדה.
- ארלברוך, ו' (1998). *סבתא מעופפת*. איור: וולף ארלברוך. מגרמנית: דובי לנץ. כתר (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1995).
- ואן אלסברג, כ' (2006). *המטאטא של האלמנה*. פן ומשכל (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1992).
- סמית, ל' (2008). *איזידורה — איזה יום!* איור: מרלה פרייזי. מטר (העבודה המקורית פורסמה בשנת 2002).
- שפרן, א' (2016). *אפשר לעוף גם בלי כנפים*. איור: פלו פלץ. אש.

מקורות משניים

- אפלפלד, ב' (2017). הדרה חמקמקה — על דמות המכשפה בספרות העכשווית לגיל הרך ודחיקתה לשולי החברה. *עיונים בספרות ילדים*, 27, 5-21.
- בארת, ר' (2005). *מות המחבר* [לצד: מישל פוקו: מהו מחבר] תרגום ואחרית דבר: דרור משעני. רסלינג (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1968).
- בארת, ר' (2006). *יסודות כסמיוולוגיה*. תרגום: אבנר להב. רסלינג (העבודה המקורית פורסמה בשנת 1985).
- בר-טור, ל' (2015). הטיפול הפסיכולוגי בזיקנה: מאפיינים ייחודיים לטיפול ולמטפל-אתגר והזדמנות לאינטימיות ולצמיחה הדדית. בתוך מ' כהן וד' פרילוצקי (עורכות), *גרונטולוגיה מעשית: התערבות מקצועית עם אנשים זקנים* (כרך 1, 121-147). ג'וינט ישראל-אשל.
- ברוך, מ' (2008). תמורות בעיצוב דמות הסבים במשפחה בספרות הילדים בת זמננו: מאפיינים ספרותיים ולשוניים. או: על סבים מצילי נכדים, ועל פיות בדמות סבתות, בספרות הילדים העכשווית. *מאזנים*, פ"א (3/4), 6-2.
- דהן, ד' ונמרוד, ג' (2014). *דפוסי פנאי בקרב אזרחים ותיקים בישראל*. מרכז הידע לחקר הזדקנות האוכלוסייה בישראל.
- דורון, י' (איסי) (2013). *גילנות בחברה הישראלית: הבניה חברתית של הזיקנה בישראל*. הקיבוץ המאוחד וון ליר.
- דנינו-יונה, ג' (2014). *הבניית יחסים מגדריים בספרות הילדים הקנונית הישראלית מ-1977 ואילך*. דיסרטציה: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- דנינו-יונה, ג' (2017א). *ילדות טובות: הבניית יחסים מגדריים בספרות הילדים הקנונית הישראלית*. רסלינג.
- דנינו-יונה, ג' (2017ב). *מדיקליזציה של שמנות בספרות הילדים וממדיה המגדריים*. *דברים*, 9, 55-77.
- זיו, נ' ווינבלט, נ' (2003). *משמעות עיסוקי היום-יום בזיקנה בראי הספרות*. *גרונטולוגיה*, ל' (2-1), 109-117.
- חזן, ח' (1984). *הזיקנה כתופעה חברתית*. האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון.

- חזן, ח' (2003). אנתרופולוגיה של הזיקנה. בתוך א. רוזין (עורך), *הזדקנות וזיקנה בישראל* (575-614). ג'וינט ישראל-אשל.
- יער-ויזל, ט' (2006). דמות האדם הזקן בספרות הילדים הישראלית. *גרונטולוגיה, ל"ג* (2), 35-54.
- למיש, ד' (2000). *הזיקנה בעידן מיתוס הנעורים: תדמית זקנים בתקשורת ההמונים*. ג'וינט ישראל-אשל.
- לצטר-פאו, ס' (2018). פסיכותרפיה במחצית השנייה של החיים. *מידעוס, ביטאון העובדים הסוציאליים*, 29-24, 87.
- מור ש', פלגי י' וסגל כרפס, ד' (2018). סולנות מהי, ואיך נקדמה בבתי האבות. *דורות, מגזין לקידום השירות לאוכלוסייה מבוגרת*, 197, 18-20.
- משיח, ס' (1993). מכשפות מתהפכות ותודעות משתנות: על סיפורי מכשפות לילדים. *ספרות ילדים ונוער*, ד', 19-27.
- ספקטור-מרזל, ג' (2006). הזיקנה הישראלית: שלושה מקורות משמעות. *גרונטולוגיה, ל"ג* (1), 11-34.
- פלגי, י' (2015). הערכה פסיכולוגית של אנשים זקנים הפונים לטיפול. בתוך מ' כהן וד' פרילוצקי עורכות), *גרונטולוגיה מעשית: התערבות מקצועית עם אנשים זקנים* (כרך 1, 33-64). ג'וינט ישראל-אשל.
- פלדמן ז' (1990). עיבוד דידקטי ליצירות של אורי אורלב. *עיונים בספרות ילדים*, 4, 32-40.
- פלדמן ז' (2005). *ספרות השואה גם לילדים: תקבולת אוטוביוגרפית בין יצירה לילדים ויצירה למבוגרים*. אוניברסיטת אריאל בשומרון.
- פלדמן ז' (2014). עיבוד דידקטי ליצירות של אורי אורלב. *עיונים בספרות ילדים*, 23, 105-117.
- פריאור ד' (2004). מלאכת מחשבת, מעשה חושב: "סבתא סורגת" מאת אורי אורלב: ללמוד על השואה — באיזה גיל? האם וכיצד ובמה להתחיל? מסד: מאסף לענייני ספרות והוראתה, 2, 62-70.
- פרנקל, ו' (1946[1970]). *האדם מחפש משמעות: מבוא ללוגותרפיה*. דביר.
- קמחי א' ושרברמן ק' (2013). מגמות בדפוסי התעסוקה וההכנסה של קשישים בישראל, בתוך ד' בן-דוד (עורך), *דוח מצב המדינה-חברה, כלכלה ומדיניות* (עמ' 151-184). מרכז טאוב.
- קרן-יער ד' (2007). *ספרות כותבות לילדים, קריאה פוסט-קולוניאלית ופמיניסטית בספרות ילדים עברית*. רסלינג.
- שביט ז' (1996). *מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים*. האוניברסיטה הפתוחה.
- שטרן, ד' (1988). נושא השואה בסיפורי אורי אורלב: מציאות ומבדה, *ספרות ילדים ונוער, י"ד* (ג'), 48-40.
- De Beauvoir, S. (1972). *The coming of age*. André Deutsch Ltd and George Weidenfeld and Nicolson Ltd. <http://hdl.handle.net/10822/763920>
- Doonan, J. (1992). *Looking at pictures in picture books*. Thimble Press.
- George, W., & Dixon, A. (2018). Understanding the presence of gerotranscendence among older adults. *Adultspan Journal*, 17 (1), 27-40. <https://doi.org/10.1002/adsp.12051>

- Gullette, M. M. (2004). *Aged by culture*. University of Chicago Press.
- Heise, D. (2004). Is visual culture becoming our canon of art? *I Art Education*, September, 41-46. <https://doi.org/10.1080/00043125.2004.11653567>
- Jacobs-Lawson, J., Douglas, A. H., & Kirstan, A. N. (2004). Gender differences in factors that influence time spent planning for retirement. *Women Aging*, 16 (3-4), 55-69. https://doi.org/10.1300/J074v16n03_05
- Krause, N. (2009). Meaning in life and mortality. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 64B (4), 517-527. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbp047>
- Kress, G., & Van Leeuwen, T. (1996). *Reading images: The grammar of visual design*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003099857>
- Messaris, P. (1994). *Visual literacy – image, mind & reality*. Westview Press. doi:10.1080/15295039409366894
- Nelson, T. D (2005). Ageism: Prejudice against our feared self. *Journal of Social Issues*, 61 (2), 207-221. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00402.x>
- Nodelman, P. (1999). *Words about pictures: The narrative art of children's picture books* (pp. 193-221). University of Georgia Press. muse.jhu.edu/book/26685.
- Rogoff, I. (1998). Studying visual culture. In Nicholas, M. (Ed.), *The visual culture reader* (pp. 14-26). Routledge. <http://research.gold.ac.uk/id/eprint/17437>
- Seeber, J. J. (2001). Meaning in long-term care settings: Victor Frankl's contribution to gerontology. *Journal of Religious Gerontology*, 11(3-4), 141-157. DOI: 10.1300/J078v11n03_11
- Sontag, S. (1972). The double standard of aging. *The Saturday Review*. September 23, 29-38. eBook ISBN9780429496059
- Tornstam, L. (1997a). Gerotranscendence: The contemplative dimension of aging. *Journal of Aging Studies*, 11(2), 143-154. [https://doi.org/10.1016/S0890-4065\(97\)90018-9](https://doi.org/10.1016/S0890-4065(97)90018-9)
- Tornstam, L. (1997b). Gerotranscendence in a broad cross-sectional perspective. *Journal of Aging and Identity*, 2(1), 17-36.
- Tornstam, L. (1997c). Life Crises and Gerotranscendence. *Journal of Aging and Identity*, 2, 117-131. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-30831>
- Tornstam, L. (2005). *Gerotranscendence: A developmental theory of positive aging*. Springer Publishing Company, Inc.
- Woodward, M. K. (2006). Performing age, performing gender. *NWSA Journal*, 18(1), 162-189. <https://www.jstor.org/stable/4317191>

"You Can also Fly Without Wings": The Contribution of Imaginary Reality to a Meaningful Life among Older Women in Children's Books

Gila Danino-Yona

Abstract

Aim: This study examines how children's books portray old women who are not grandmothers, who live alone or in solitude on the geographical and social fringes beyond the critical space of society; How they bring about a change in their lives, abandon socio-cultural norms and organizing principles, in order to overcome the difficult reality of their lives through an imaginary reality.

Method: the research is conducted via critical-interpretive reading, which is based on the critique of modern literature as well as on theories of visual analysis. The study discusses five children's books in which the main character is an old woman.

Results: All five women—within the real reality of their lives—experience difficulty and distress that motivate them to look for a way out of their situation. The difficulties they face include loneliness, loss, familial and social alienation, missing out on life, and depression. They all choose a unique and astonishing way to create a miraculous move that will rescue them from their hardships and give their lives meaning. The women's visual portrayal in the illustrations is accompanied by a visual symbolism in which common motifs correspond with the plot in different ways.

Summary and Conclusions: Loneliness and socio-geographical isolation have allowed older women to rebel and move between realities through objects that receive magical qualities. The transition to an alternative and fantastic imaginary reality allows them to experience a meaningful, empowering and fulfilling life.

Keywords: gender and old age, children's literature, gerotranscendence, solitude, critical-interpretive reading, imaginary reality.

